INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.MH-659/13(N)
www.vmsindia.org

मराठी कांदबरीतील स्त्रीवादी लेखिका – गौरी देशपांडे

मोहोड क.

हुतात्मा राष्ट्रीय कला व विज्ञानमहाविद्यालय, आष्टी,जि. वर्धा(म.रा.) भारत

परंपरांचा जाच आणि स्वातंत्र्याची ओढ यात घुसमटलेली स्त्री जाचक परंपरा मोडून काढत स्त्रीला जाणिवपूर्वक दुय्यम स्थानावर ठेवणाऱ्या समाजव्यवस्थेविरुद्ध लढा पुकारते. 'व्यक्ती' म्हणून जगण्याच्या मूलभूत हक्कासाठी संघर्ष करते प्रसंगी तथाकथित सामाजिक प्रतिष्ठा गमावते पण आत्मसन्मान राखते अशा स्त्रीचं साहित्यात उमटलेल चित्र म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. अर्थात इथ महत्वाची बाब ही आहे की स्त्रीवाद ज्या लढयाचं नेतृत्व करतो तो लढा केवळ पुरुषी सत्तेविरुद्धचा लढा नाही तर स्त्रीची कोंडी करणाऱ्या प्रत्येक सत्तास्थानाच्या विरोधात हा लढा आहे. जातभेद, लिंगभेद आणि धर्मभेद यांच्या आश्रयानं तिची होत असलेली अवहेलना हा स्त्रीवादी लढ्यातला मुख्य मुद्दा आहे.

स्त्रीवादी लेखन समजून घेताना 'स्त्रीवादी' या शब्दात स्त्रिच्या 'माणूस' म्हणून जगण्याच्या हक्काआड येणाऱ्या जाचक परंपरा, त्यांनी केलेली स्त्रीची कोंडी आणि ती कोंडी फोडण्यासाठी स्त्रियांनी स्वतः पुढे येण्याची जी गरज सामावलेली आहे ती लक्षात घेणं आवश्यक आहे. गेल्या पन्नास वर्षाचा मराठी साहित्याचा इतिहास पाहिला तर दलित, ग्रामीण आणि स्त्रीवादी विचारधारांनी मराठी साहित्याच्या आशय आणि अभिव्यक्तीमध्ये फार मोठा बदल घडवून आणलेला दिसतो. वरील सर्व विचारधारांचा उगम हा व्यवस्थेविरुद्धच्या विद्रोहात आहे. मग ती चातुर्वर्ण्यव्यवस्था असो किंवा पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था असो. बलिष्ठान दुर्बलावर सतत अत्याचार केला आहे असे दिसते. वैश्विकीकरणाच्या प्रक्रियेत सांस्कृतिक सरमिसळीमुळे व्यक्तिवादाच्या नव्या जाणीवेनं आपल्याला व्यक्ती म्हणून जगण्याच्या मुलभूत हक्काची जाणिव झाली. पुरुषाकडे असलेली सर्व गुणवत्ता, सामर्थ्य स्त्रीकडेही असते. फक्त तिला तशी संधी मिळत नाही व त्यामुळेच ती त्याच्या सारखी समर्थ बनून समोर येत नाही तिच्या 'बायकी' म्हणून अधोरेखित केलेल्या गुणांचा गौरव करत हा लिंगभेद साऱ्याच पुरुषसत्ताक समाजांनी ठामपणे जोपासला. साहजिकच साऱ्याच जगातल्या स्त्रियांना शिक्षण, अर्थाजन, लग्नानंतरच तिच स्थान, तिचे हक्क याबाबत लढा देण भाग झालं आणि यातूनचं 'स्त्रीवाद' म्हणजे स्त्रीला 'माणूस' म्हणून 'व्यक्ती' म्हणून जगण्याची जाणिव होऊन त्याकरीता लढा दयावा लागला स्त्रीवाद याचा अर्थ आत्मभान असलेली स्त्री. आपण आणि भवतालच जग यात स्त्रीची अवहेलना, स्त्री म्हणून अत्याचार, उपेक्षा या साऱ्याला नकार देऊन साहित्याच्या माध्यमातून स्त्रीलेखिकांनी बंड पुकारला. आपण आणि भवताल यातल लिंगभेदावर आधारित असलेलं अंतर मिटवत स्त्रीची नजर ज्या व्यापकपणे जग कवेत घेऊ बघू लागली त्याच प्रतिबिंब तिनं लिहिलेल्या कादंबरीत पडलं.

कादंबरी हा साहित्यप्रकार म्हणजे भवतालचा त्याच्या समग्रतेसह शोध घेण्याचा प्रयत्न असतो. वास्तव आणि भवतालच जग ही एक संस्कृतिसिद्ध रचना असते आणि कादंबरी ही या वास्तवाची अनुकृती असते. कथात्म आणि कथनात्म हे दोन स्वरुप विशेष घेऊन आलेली कादंबरी वास्तवापासून दूर सरकलेली पण तरीही पूर्ण काल्पनिक नसते. वास्तवाच्या चित्रणासाठी कल्पनेचा आधार घेत त्याला कलात्मक बनवणं, साकार केलेल जग सत्य वाटायला लावणं, त्यक्ती आणि समाज यांच्या संबंधातील ताण चित्रित करीत असतांनाच प्रस्थापित व्यवस्थेला नकार देत नव्या व्यवस्थेकडे निर्देश करण्याचं सामर्थ्य बाळगून असणं या वैशिष्टयांमुळे कादंबरी हा साहित्यप्रकार स्त्रीवादी कादंबरीकारांना आपल्या अभिव्यक्तीसाठी जवळचा वाटला. कमल देसाई, अंबिका सरकार, आशाबेग, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, मेघना पेठे, कविता महाजन या लेखिकांनी आपल्या कादंबऱ्यातून स्त्रीवादी लेखन केले.

गौरी देशपांडे यांनी स्त्रीवादी लेखन करुन मराठी कादंबरीला आशयघनता प्राप्त करुन दिली. त्यांनी नायिकप्रधान कादंबऱ्यांची निर्मिती केली. त्यांच्या कादंबरीतले जग हे उच्चमध्यमवर्गीय आहे आणि ते जग विचारशील पद्धतीने मांडले गेले आहे. त्यांचा पहिला कथासंग्रह 'आहे हे असं आहे' 1968 साली प्रसिद्ध झाला आणि सतत 1968 ते 2002 या काळात त्यांच साहित्य प्रसिद्ध झालं. भारतीय स्वातंत्र्याची साठ वर्ष गौरी देशपांडेनी अनुभवली या साठ वर्षात भारतीय स्त्री जीवनात झालेली स्त्यिंतरे भारतीय पारंपारिक मूल्यांची झालेली पडझड, भांडवलशाही, जागतिकीकरण या सर्वांचा परिणाम स्त्री जीवनावर कसा झाला याचा आढावा गौरी देशपांडे यांनी आपल्या लघुकादंबऱ्यामध्ये घेतला आहे. 1970 ते 2002 या काळात नवआधुनिक जाणिवांचा परिणाम उच्चवर्णीय स्त्रियांवर कया झाला याचे बौद्धिक विश्लेषण त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून केले आहे. परंतू त्यांच्या कादंबऱ्यामधील स्त्री–पुरुष भारतीय समाजात सापडणे दुरापास्तच आहे. परंपरेच्या ओझ्याखाली दबलेल्या स्त्रिया आणि विशिष्ट प्रतिमेत अडकलेले पुरुष अशी आज ही भारतीय स्त्री–पुरुषांची अवस्था आहे. परंतू केवळ या प्रतिमा रंगवणे एवढाच त्यांच्या साहित्याचा उद्देश नाही. तर

त्या ज्या वातावरणात राहिल्या त्या वातावरणातील प्रतिमा त्यांनी रंगविल्या त्या बऱ्याच अद्□ुत वाटणाऱ्या पण स्त्रियांमधील माणुसपणाचं □ान जागृत करणाऱ्या आहेत. स्त्री आणि पुरुष दोघांच्या सगळयाच □ावनांकडे गौरी देशपांडे यांनी निखळपणे बघितले. स्त्रीच्या लैंगिक अधिकारांचा त्यांनी वारंवार पुनरुच्चार केला. गीताली वि. म. यांनी म्हटले आहे, ''गौरीने माणसाच्या देहाकडे स्त्रीदेह आणि पुरुषदेह अशा द्वेष □ावनेने न बघता निखळ मानवी देह म्हणून बघितल जावं अस म्हणत स्त्रीच्या देहा□ोवती नैतिकतेने निकष तोडायला सुरुवात केली. पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्रीने स्वतःच्या लैंगिक सुखाबद्दलचे वाटणारे अपराधित्व बाजूला सारावे असा आग्रह धरला, स्त्री स्वातंत्र्यासाठी व स्त्री पुरुष समानतेच्या चळवळीसाठी हे मोलाचे काम गौरीने केले''–1 गौरी देशपांडे यांनी स्त्रियांच्या लैंगिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला पण हा पुरस्कार करतांना त्यांच्या नायिका कधीही उथळ, चंचल वाटत नाहीत. स्त्री पुरुष संबंधाची येणारी वर्णने ही चवचाल वाटत नाहीत तर या संबंधांचा त्यांनी अत्यंत सखोल आणि गां□ीर्याने शोध घेतलेला दिसतो. या स्त्रिया स्वतंत्र व्यक्तिमत्वाच्या आणि जबाबदारीची जाणिव असलेल्या आहेत. या सगळया नायिका सापेक्ष आणि निकोप जीवन पद्धतीच्या शोधात आहेत असे वाटते. स्त्रियांचे माणुसपणाचे हक्क संपवणारी संस्था म्हणजे विवाहसंस्था. या विवाह संस्थेविषयीचे अनेक प्रश्न त्यांच्या साहित्यात निर्माण होतात. एकंदरीत स्त्री स्वातंत्र्याच्या प्रखर पुरस्कर्त्या म्हणून गौरी देशपांडे आणि त्यांच्या साहित्याकडे बघता येते.

1) ऐकेक पान गळावयर 1980 2) तेरुओ आणि काही दूरपर्यंत (1985) 3) निरगाठी आणि चंद्रिके गं सारिके ग (1987) 4) दुस्तर हा घाट आणि थांग (1989) 5) मुक्काम (1992) गोफ (1999), उत्खनन (2002) इत्यादी कांदबऱ्यात मराठी साहित्यात निर्माण करुन स्त्री म्हणून जगाशी येणाऱ्या संबंधाचे वर्णन केलेले आहे.

'एकेक पान गळवया' हा गौरी देशपांडेचा पहिला लघुकादंबरी संग्रह यात 'कारावासातून पत्रे', मध्य लटपटीत' आणि एकेक पान गळवया अशा तीन कादंबऱ्यांत हा संग्रह आहे. यातील पहिल्या कादंबरीमध्ये पत्र लिहिण्याची आत्मीय पद्धत वापरुन गौरी देशपांडे यांनी आधुनिक स्त्रियांची घुसमट आणि या घुसमटीतून बाहेर येऊन माणूस म्हणून जगण्यासाठी केलेली धडपड यांचे चित्रण आले आहे. यातिल नायिका बुद्धिनिष्ठ आहे. ती आपल्या जगण्याचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करते, म्हणून मार्क्सने सांगितल्याप्रमाणे माणसाच्या दोन गरजा एक खरी गरज आणि दुसरी कृत्रिम गरज. गौरी देशपांडे हेच तत्व माणसांना लावतात 'प्रियकराची कृत्रिम गरज त्याने आपल्या मनात निर्माण केली आणि विनाकारण गरिबी ही तिच्यावर लादली गेली', असे म्हणणारी नायिका प्रियकराशिवाय म्हणजे पुरुषाशिवाय समर्थपणे जगू शकते. यात अकबर मनूला म्हणजो ''कमाल की लडकी हो आप एक मर्द जैसी स्वतंत्रता' म्हणजे पुरुषासारखे स्वातंत्र्य मिळावे अशी इच्छा बाळगणारी स्त्री पुरुषाला पत्नी म्हणून चालत नाही. ही सामाजिक वास्तवता लेखिकेने मांडली आहे. मारिया सारख्या नायिकेमधून उच्च मध्यमवर्गीय स्त्रियांची विफलता आणि आयुष्याकडे बघण्याचा उदासीन दृष्टीकोन त्या सहजपणे मांडून जातात. ''प्रेम म्हणजे बँकेतला पैसा नव्हे आणि माणसं (स्त्री) म्हणजे शेल्फावरचे ग्लास नाहीत वाटेल तेव्हा वापरायला'' या वाक्यातून गौरी देशपांडे स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन व तिच्या पुरुषाशिवाय जगण्यातला जिवंतपणा व्यापक अर्थाने स्पष्ट करते. तसेच पुरुषाशिवाय जगणाऱ्या एकटया स्त्रीकडे बघण्याची समाजाची विकृती मानसिकता यातील नायिका ओळखून आहे. म्हणूनच ''आपल्याला जे बुद्धीन पटलं, ते करायला लागणारा आत्मविश्वास, मग लोक गेले खड्डयात!'' या आई वडिलांच्या शिकवणीमुळे मनासारखे वागू शकते. तसेच प्रारब्धवाद स्वीकारुन जगणं या नायिका नाकारतात. स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही आपली व्यक्तित्वे जपून त्यांच्या सौहार्दपूर्ण संबंध असावेत. यावर गौरी देशपांडे □र देतात. 'मध्य लटपटीत' या लघू कादंबरीमधील नायिका □रतातील असंख्य स्त्रियांच प्रतिनिधित्व करते ती म्हणजे आयुष्यापासून आपण काय अपेक्षायचं असतं ते मिळतच की नाही, काही विचार करायला फुरसत नाही. प्रेम म्हणजे नेमके काय? नवऱ्याने अधिकारशाहीने वागायचे आणि पत्नीने त्याची गुलामी करायची यालाच प्रेम म्हणता येईल कां ? प्रेम, सहजीवन आणि लग्न या विषयीचे विविध प्रश्न या लघुकांदबरीतून व्यक्त होता. एकेक पान गळावया या लघु कांदबरीत राधा–माधव यांच्या स्वंयपूर्ण सहजीवनाची कथा आहे. माधवचा मृत्यू राधा कशी झेलते याचे वर्णन राधा आणि माधव ही दोघेही तत्वनिष्ठ मुल साथ देत नाही राधा मुंबई गाठते. बहीण रुक्मीनी व तिचा पती उपटसुंब त्यामुळे आयुष्याचा साठ वर्षाचा विचार मांडतांना राधा म्हणजे, '' पहिली वीस वर्ष आई–बापांच्या ताब्यात असतो त्यापुढील वीस वर्ष मुलांचा ताबेदार, त्यापुढील वीस वर्ष म्हाताऱ्या आई वडिलांच करण्यात घालवतो. त्याउपर जगला तर पुन्हा मुलांचा □र होऊन राहतो''. प्रेम, माया, मैत्री यांच्या शोधात गौरी देशपांडे निघाल्या आहेत. **'तेरुओ' म्हणजे उगवता सूर्य.** या कादंबरीमध्ये नवऱ्याच्या नोकरीच्या निमित्ताने देशविदेशांत फिरणाऱ्या स्त्रीचे हे आत्मनिवेदन आहे. जपानी संस्कृतीच वर्णन या कांदबरीत आहे. यातील नायिका अनेक पुरुषावर प्रेम करते. स्त्रियांना लैंगिक अधिकार आहे याचा पुरस्कार लेखिकेने वारंवार आपल्या कांदबऱ्यातून केला आहे. त्यांच्या कांदबऱ्या नायिकाप्रधान आहे. काही दूरपर्यंत या कांदबरीला राजकीय संद□आहेत. 1980 नंतर □रतातील सामाजिक राजकीय परिस्थिती बदलत गेली या बदलत्या परिस्थितीचे पडसाद या कादंबरीत उमटलेले आहे. प्रत्येकाची वेगवेगळी स्वार्थी

प्रमेय आणि पूर्णपणे निष्पाप असलेली नायिका यांच्यातील एकतर्फी संघर्षाचे चित्रण या कादंबरीत केलेले आहे. '**निरगाठी**' या कादंबरीमध्ये लेखिका नातेसंबंधाचा शोध घेतांना दिसते. शाल्मली आणि अमृता या सावत्र बहिणी. घटस्फोटित आई वडिलांचा आणि त्याचा मुलांवर होणाऱ्या परिणामाचा प्रश्न या कांदबरीत मांडला आहे. आई–मुलीतील द्वेषांच, मत्सराचं कारण शोधतांना आई–मुलीच्या नात्याचे उदात्तीकरण करण्यावर समाजाचा आणि साहित्याकांचा □र असल्यामुळे लेखिकेने या नात्यातील हेवेदावे, मत्सर, ग्रह, दुराग्रह या सगळयांची मिमांसा केली. '**चंद्रिके गं सारिके गं**' या कादंबरीमध्ये दोन मैत्रिणींची कथा आहे सुहास आणि मालविका यांच्या आयुष्याची झालेली शोकांतिका यात चित्रित झालेली आहे. **'दूरतर हा घाट'** आणि **'थांग'** या **मुक्काम, गोफ, उत्खनन** इत्यादी कादंबऱ्यामध्येही स्त्रीयांची वेगवेगळी दुःख व्यक्त केली आहे. गौरी देशपांडेच्या कादंबऱ्यातील स्त्रिया विवाहितच असतात आणि नवरा, मुल, घरदार या साऱ्यांवर प्रेम असतानाही आपल्या मनाच्या हाकेकडे त्या दुर्लक्ष करीत नाहीत. स्त्रीनं अगदी आंधळयासारख जगू नये, असे ती सांगते. लग्नानंतर बायकोच्या देहावर कायद्यान नवऱ्याची सत्ता प्रस्थापित व्हावी आणि त्याच्या इच्छेनुसार त्यानं तिच्या शरीराचा उप□ग घ्यावा यामुळे स्त्रीच्या मनाची तडफड **'थांग'** हया कादंबरीत व्यक्त होते. नवरा हा जगण्याचा केंद्रबिंदू मानल्यानं चाकोरीत आणि घटनांच्या पुनरावृत्तीत **'थांग'** ची नायिका उबून जाते. लग्नाशिवाय स्त्रीला दुसरा पर्याय नाही ही आजवर हिला दिलेली शिकवण, ती मोडण्याचं पुरतं बळ अजून तिच्यात आल नसल तरी लग्नव्यवस्थेतला फोलपणा तिला जाणवलेला आहे. गौरी देशपांडे यांच्या कादंबरीतील स्त्रिया लग्न संस्था नाकारत नाहीत, पण त्यातून निर्माण होणारे त्रास आणि कोंडी यांचा त्या विचार करतात. मनासारख स्वतंत्र आयुष्य जगू पाहतात. **'उत्खनन'** कादंबरीतील नायिका तिला वाटते 'लग्न करायला काय हरकत आहे ? पण लग्नानंतर वाटयाला येणारी होरपळही ती गृहीत धरते व म्हणून लग्नसंस्थेला दुसरा काही पर्याय आहे कां ? हा विचार तिला महत्वाचा वाटतो आणि तो पर्याय सापडत नाही तो पर्यंत लग्न व्यवस्था स्वीकारायला लागणार हे ती मान्य करते हातात अधिकार असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीन, मग ती स्त्री असो वा पुरुष असो, आपल्या अधिकारात अन्य कुणाच्या हक्कांची, स्वातंत्र्याची गळचेपी करता कामा नये हा व्यक्ति स्वातंत्र्याच्या मुद्दा त्यांच्या लेखनाच्या केंद्रस्थानी राहिला गौरी देशपांडेची लढाई ही सत्तेच्या खेळाच्या विरोधात आहे.

अशाप्रकारे गौरी देशपांडेनी स्त्रीवादी साहित्य लिहून 1960 नंतर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये 'स्त्रीवादी चळवळ' चालवण्याला मोठा मोलाचा वाटा ठरली. लेखकाच्या अनु□ विश्वाचे चित्रण साहित्यातून होत असते. मुळात स्त्रियांच्या अनु□ विश्वावरच प्रचंड सामाजिक मर्यादा आहेत. या मर्यादांच्या पलिकडे जाऊन बघने अन् लिहिने काही मोजक्या लेखिकांना जपते त्यात गौरी देशपांडे या मोडतात जागृत झालेले 'आत्म□न आणि मुक्तीसाठी सुरु झालेले प्रयत्न त्यांच्या साहित्यात चित्रित झालेले दिसते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1)सांस्कृतिक प्रवाहांची स्त्रीवादी समीक्षा, डॉ. वंदना महाजन
स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणेदि. 4 एप्रिल 2011
2)स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य, डॉ. वंदना महाजन
विजय प्रकाशन, नागपूरदि. 15 ऑगष्ट 2015
3)स्त्री–वेध – स्मरणिका, प्रा. डॉ. शो□ रोकडे
4)मराठी कांदबरीतील स्त्रीवाद, डॉ. वंदना महाजन
5)एकेक पान गळावया, गौरी देशपांडे
6)स्त्रीवाद साहित्य आणि संस्कृती, डॉ. अरुणा देशमुख आकांशा प्रकाशन नागपूर
7)मराठी कांदबरी नव्या दिशा, डॉ. किशोर सानपनिर्मल प्रकाशन नांदेड

राष्ट्रीय चर्चासत्र
सप्टेंबर 2016 मोवाड

संदर्भसूची :

- दलित साहित्य – वेदना व विद्रोह – □ालचंद्र फडके – श्री विद्या प्रकाशन, पुणे –2000
- दलित साहित्य समीक्षा – ज्योती लांजेवार – सुगावा प्रकाशन, पुणे – 1992
- विद्रोही कविता – संपादक प्रा. केशव मेश्राम – कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे–1987
- पाच विद्रोही कवी – डॉ जर्नादन काटकर, डॉ धंनजय माने– स्वच्छंद प्रकाशन, कोल्हापूर–2014
- दलित साहित्य – एक आकलन – बाळकृष्ण कवठेकर – मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे –1996
- गोलपिठा – नामदेव ढसाळ
- अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन – अक्षयकुमार काळे, पाना–बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर

****